

Borda Viktória – Brettner Zsuzsanna – Mucsi Georgina – Vojtek Éva: Kutassunk együtt – A kutatási gyakorlat és a kutatótáborok szerepe a szociális munka oktatásában

Absztrakt

„Kutatni valamit annyit tesz, mint látni, amit mindenki lát, és közben arra gondolni, amire még senki.”

(Szent-Györgyi Albert, 1958)

Napjainkban a szociális képzésekben az elméleti és gyakorlati képzés viszonyának újragondolása ismét kiemelt feladatként fogalmazódik meg. Nehéz a képzésekben a gyakorlat ideális mértékét, illetve azokat az ismereteket, kompetenciákat meghatározni, amelyek megfelelően reflektálnak a munkaerőpiac eltérő igényeire. A társadalmi-gazdasági átalakulások következtében folyamatosan változik az az ismerethalmaz, amely közvetlenül meghatározza a szociális munkás eszköztárát a gyakorlati tevékenység során. Ennek következtében a képzés fontos elemévé vált a tanulási folyamat tudatosítása, amelyben az ismeretszerzésre, a tudás követhetőségére összpontosítanak a hallgatók. A gyakorlat alapú tanulás megteremti azt a tanulási környezetet, amelyben, a tudás és az információk megértésére, az értékék, az attitűdök és a professzionalitás fejlesztésére nyílik lehetőség. Ebbe a megközelítésbe jól illeszkedik a kutatótáborok szervezése, ahol a hallgatók többek között kutatómódszertani ismereteiket mélyíthetik el.

Látnunk kell, hogy a tanulás, nem egy egzakt módon definiálható cselekvés, sokkal inkább egy komplex, erősen a szituáció által meghatározott fogalom, hiszen a különböző emberek különböző módon tanulnak, de ugyanaz az ember is más és más módon sajátít el ismereteket különböző helyzetekben. Különösen igaz ez a kutatótáborokra, ahol a speciális tanulási környezet az ismeretek proceduálissá válásának katalizátora is egyben. A táborozás a szociális tanulásban kiemelkedően fontos és hatékony szintér. „A probléma megoldása és az élményre, valamint az új tapasztalásokra való reflexió nyomán marad meg a tapasztalás egy későbbi helyzetben felhasználható tudásként.” (Gruber és Garabás, 2018 pp.74)

A hallgatók részeseivé válnak a kutatás tervezésének és kivitelezésének egyaránt, akár a kutatási célok meghatározásától, az adatok felvételén és feldolgozásán keresztül, egészen az eredmények publikálásáig. A tanulmányozott jelenségek, folyamatok, összefüggések gyakran a társadalom komplexitásának megtapasztalható bizonyítékai olyan résztvevők számára, akik a vizsgálttól lényegesen különböző szocioökonómiai környezetből érkeznek.

Fontos szempont a kutatótáborok tanmenetbe történő beemelésénél a kutatótáborok közösségformáló szerepe is. A hallgatói létszámok csökkenése és az a tény, hogy mára a nappali tagozaton tanulók jelentős hányada is önfenntartóként, munkaviszonnyal rendelkezik, jelentősen befolyásolja a közösségi aktivitások számát és minőségét. A kutatótáborok a kutatómódszertani ismeretek bővítésén túl alkalmat teremtenek az együttműködések kialakítására és fejlesztésére, közös élményszerzésre és feldolgozásra.

Kulcsszavak: kutatótábor, kutatás, sajátos tanulási környezet, készségfejlesztés, közösség

Abstract

„Research is to see what everybody else has seen, and to think what nobody else has thought.”
(Albert Szent-Györgyi, 1958)

Rethinking the relation of theory and practice is in the focus nowadays regarding social studies. Define the ideal rate of practice in study programs is not easy, just as to determine those competencies and knowledge that able to reply to the differing needs of the labor market. The need-to-know basis which defines directly the tools of a practicing social worker is changing steadily by the societal- and economic transformation. Accordingly to this phenomenon, raise awareness relating to the learning process, innovative tools for both informal and formal (extra-)curricular trainings have become important features of education. In this learning environment, students are able to focus on better knowledge, understanding, and traceability of their individual growth. Moreover, innovative methods create an opportunity to develop values, attitudes, and professionalism. Organizing and implementing research-camps, where students can deepen their knowledge of social research methods, is perfectly fits this approach.

We have to see that learning is not an activity we can define precisely, rather something complex, strongly determined by the situation, as different people learn differently, indeed, the same person has different ways to get the knowledge in different situations. This is particularly true for research-camps where the specific learning environment has catalyzing role in transforming procedural knowledge. One advantage of procedural knowledge is that it can involve more senses, such as hands-on experience, practice at solving problems, understanding of the limitations of a specific solution, etc. Camping is an outstanding and effective stage in social learning as well. Experience as usable knowledge in subsequent situations may remain by reflecting on solving problems and experiences. (Gruber & Garabás, 2018)

In the practice of the Department of Community and Social Studies (University of Pécs) students participate in research planning and implementing from the setting of targets through data collection and processing till publishing results. Studied phenomena, processes, and correlations are often the proofs of the complexity of society for those with significantly different socio-economic backgrounds.

The community-shaping effect is another crucial aspect in the integration of research-camps into our curriculum. The decreasing number of full-time students and the fact that most of them are employees (self-supporters) affect the quantity and the quality of community activities. Research-camps, besides deepening and exploiting knowledge, create opportunities for collaboration and savoring mutual experiences.

Keywords: research-camp, research, specific learning environment, skills development, community

A hazai felsőoktatásban a képzésfejlesztések során egyre erősebb igényként jelentkezik az innovatív oktatásmódszertani elemek beemelése a mindennapi gyakorlatba. Ezek a módszerek az oktatás hatékonyságát és minőségét egyaránt fejlesztik, elősegítik a szakmai és szakmaközi kapcsolatokat és nem utolsósorban, a tanulás megkönnyítésével, akár a hallgatói lemorzsolódás csökkentésének új eszközeként is tekinthetünk rájuk (Borda, Vojtek, 2019). Bábosik István megfogalmazásában a nevelés célja, eszménye olyan személyiség formálása, aki „szociomorális vonatkozásban altruisztikus, munkára orientált, kooperatív, toleráns személyiség, az önfejlesztés, önérvényesítés tekintetében pedig a permanens önképzésre motivált, önmaga pozitív adottságait felelősen gondozó, fejlesztő, a változó körülményekhez alkalmazkodni képes, gyakorlatias, összességében tehát konvertábilis lény.” (Bábosik, 2004:16) Az új hallgatói elvárásokra a modern kor feltételeihez jól igazodó válaszokat kell adni, így mára nem elég az osztályterem falai közötti frontális ismeretátadásra fókuszálni. Bár a szociális képzésekben a gyakorlat szerepe mindig is kiemelkedőnek volt tekinthető, a hallgatók különböző kutatásokba való bevonása ennek a praktikumnak egy más szintjét jelentik.

A szociálismunka-kutatás, mind módszereit, mind szemléletét tekintve – hasonlóan a szociális munka területéhez – transzdiszciplinárisnak tekintendő. E folyamat során B. Erdős Márta (2019:59) szerint „A makroszintű társadalmi változások értelmezésének készségén túl az eltérő kultúrák, a kommunikációs mintázatok és szokások, a közösségi-családi kapcsolatok, a személyes életút vizsgálata komoly kutatói felkészültségeket és ráfordításokat, időt és energiát követel meg, amelyekért azonban bőven kárpótolja a kutató szociális munkást az otthonosság élménye.” Ennek oka pedig azzal áll összefüggésben, hogy ezek a kutatások a mindennapi világunkról szólnak, annak valós pozitív és negatív tapasztalataival együtt, szorosan kapcsolódva a praxishoz (B. Erdős, 2019).

A szociális munka területén zajló kutatások esetében gyakorinak mondható a közösségi alapú részvételi kutatás, amelyek célja az elnyomott csoportok társadalmi helyzetének vizsgálata, mindennapi élethelyzetük, közösségi kapcsolataik áttekintése és értelmező leírása. A szociális munka kutatási paradigmája egyre inkább a gyakorlati kutatások felé mozdul el (Budai, Szöllösi, 2020). Az ilyen jellegű kutatások fontos szakmai tapasztalási lehetőséget jelentenek a hallgatók számára is, ahol alkalmuk nyílik saját értelmezési kereteik kialakítására, kérdéseik, dilemmáik megfogalmazására, előítéleteik felülvizsgálására bizonyos társadalmi problémákkal kapcsolatban.

A kutatói tevékenység hozzájárulása a reflektív szakemberré váláshoz

A szociális munka praxisában a problémák komplexitása és gyakran diffúz jellege rugalmas, kreatív, önmagára és a társadalmi folyamatokra reflektálni képes szakemberek jelenléte szükséges, akik egyúttal a rendszerszemléletű, holisztikus gondolkodás alkalmazásával keresik a lehetséges megoldási alternatívákat (Bányai, 2008). Ez a gyakorlati és elméleti ismeretek, illetve a saját kutatási tapasztalatok integrációjával érhető el a leghatékonyabban (B. Erdős, 2019). A kutatótáborok esetén a hallgatók saját elméleti ismereteikből kiindulva szereznek konkrét gyakorlati tapasztalatokat, amely folyamat során lehetőséget kapnak a folyamatos önreflexióra és szakmai diskurzus kialakítására és gyakorlására egyaránt. A tapasztalatok szerint a reflektív szakemberré válás folyamatában komoly szerepet töltenek be az ilyen és hasonló jellegű szakmai tevékenységek.

A kutatótáborok a tapasztalati tanulási ciklus modellje alapján a szociális készségfejlesztés területén is kiemelkedően fontosak. David Kolb (1984) a tapasztalati tanulást egy folyamatként azonosítja, amely során az élmények és tapasztalatok átalakulásával általánosítható tudásra tehetünk szert. A modell alapján az első szakasz a tapasztalás, azaz a konkrét esemény átélése és megfigyelése. A második szakaszban történik a probléma azonosítása, e folyamatban az

önreflexió és a visszacsatolás hatására már az érzelmek is szerepet kapnak. A harmadik a probléma jellemzőinek elemzése, új módszerek, sémák kialakítására való törekvés. A negyedik szakasz a kísérletezés fázisa, ahol az egyén kipróbálhatja az új sémák működését és reflektálhat azok hatékonyságára. Az egész folyamat során a reflexió áll a középpontban, az, hogy az egyén hogyan reagál az egyes történésekre, képes-e kritikusan áttekinteni a saját szerepét a teljes folyamatban, és a legfontosabb, hogy a felismert új sémákat, képességeket tudja-e alkalmazni más helyzetekben is. A folyamat ciklikussága fejlődési lehetőséget jelenthet, ha az alkalmazott tudást képes az egyén széleskörűen felhasználni (Gruber és Garabás, 2018).

A szociális munkás képzések a fejlődési folyamatoknak köszönhetően a bolognai rendszerre való áttérés óta jól közelítenek az európai képzések tartalmi sajátosságaihoz, megerősítve az elméleti képzési elemeket, azonban jelentősen fenntartva a képzések erőteljes gyakorlatorientáltságát, azonban még mindig érzékelhető, hogy az elméleti és gyakorlati elemek versengő dimenziókként határozzák meg a fejlesztési beavatkozásokat. A hazai képzési rendszer számára megkönnyítette, ugyanakkor megnehezítette a kialakulás és fejlődés folyamatát az, hogy a nemzetközi képzőintézmények gyakorlata, tapasztalatai, irányzatai, modellje rendelkezésre álltak, így nem járta be azt a hosszú fejlődési utat, amelyet talán szükséges lett volna, azonban elsődleges feladatként jelentkezett a képzés hazai szükségletekhez, társadalmi problémákhoz történő igazítása (B. Erdős, Borda, 2019). A szociális képzések fejlődése, átalakítása a rendszerváltás óta zajlik, nem tekinthető lezárt folyamatnak, kisebb-nagyobb átalakítások, illetve bizonyos pontokon egészen nagy volumenű módosítások (mint például a Bologna-rendszer bevezetése) jellemzik, mely során egyre erősödő igényként jelentkezik a képzés gyakorlatorientált jellegének megőrzése, erősítése, a képzési struktúrák, tartalmak ennek szellemében történő átalakítása, a gyakorlati és tapasztalati alapú tanulásirányítási formák bevezetése és mind nagyobb térnyerése. A gyakorlati alapú tanulás a szociális intézményrendszerben, a szociális szolgáltatóknál, valamint a terep kutatások, terep gyakorlatok során zajlik, magában foglalva az akadémiai és gyakorlati alapú tanulás lehetőségét és megteremtve annak integrációját, a két terület szintézisét (B. Erdős, Borda, 2019).

Tapasztalati tanulás

Tapasztalati alapú tanulásként definiálhatunk minden olyan képzési elemet, kurzust, amely gyakorlati jellegű, valamint valamilyen saját élményen, illetve az ahhoz kapcsolódó reflexiókon alapul, legyen szó akár önismereti kurzusokról, intézménylátogatást és azok reflexióját kínáló órákról, valamilyen speciális terápiás módszer megtapasztalására lehetőséget adó kurzusokról, szakmai gyakorlatokról, valamint kutatótáborokról, szociotáborokról (Kosztka, Rákár-Szabó, 2019). A szociális képzésekben a tapasztalati-, gyakorlati jellegű képzési elemek kialakítása, ezek arányának növelése számos előnnyel jár jelen időben mind a képzésekben résztvevő hallgatók, oktatók számára, mind pedig jövő időben a gyakorló szakemberré válás vonatkozásában, hiszen a hallgatók számos készsége, képessége fejleszthető ezen módszerek alkalmazásával, melyeket már a tanulási időszak alatt hasznosítani tudnak, valamint hozzásegíthetik őket a majdani szakmai praxisuk fontos építőköveinek kialakításához. A tapasztalati alapú tanulás és az élményalapú módszerek alkalmazásának fontos alapvetése az úgynevezett tanulási zóna modell (Luckner, Nadler, 1997), mely a szociális képzések fejlesztési irányainak kijelölése során is alkalmazható háttérrel biztosíthat. A tanulási zóna modelljének alaptétele, hogy különböző cselekvések eltérő mennyiségű stresszhatást eredményeznek a cselekvő életében, befolyásolva ezzel a tanulás folyamatát, gátolva vagy éppen elősegítve azt. Az elmélet három zónára („észlelési zóna”) osztja a különböző helyzetek megélésének hatásait, megkülönböztetve egymástól az egyes helyzetekre adott észleléseket és létrejövő reakciókat. A

komfortzóna az a hely, ahol az egyén biztonságban érzi magát, a szokásos módokon reagálva, a megszokott cselekvései mentén érhet el eredményeket, haladhat előre például a tanulmányai során. Kitűnő példát jelenthetnek erre azon elméleti jellegű kurzusok, melyek nem, vagy csupán kisebb mértékben igényelnek hallgatói aktivitást, mindössze a szemeszter végén bekövetkező vizsgaszituáció jelentkezhethet némi stresszfaktorként, mely azonban a középiskolából érkező hallgatókat nem billenti ki komfortzónájából, hiszen az eddigi tanulási tapasztalataik is egyeznek ezzel a helyzettel, mely során nincs más dolguk, mint az elsajátított tudással kapcsolatos számadás. Ebben a zónában mutatkozik a legkevesebb esély a tanulásra, fejlődésre, a hallgatóknak nincs – vagy csak kevéssé – szüksége újfajta tanulási módszerek, viselkedési szituációk kipróbálására. A második tanulási zóna, mely körülveszi a komfortzónát, az úgynevezett kihívási, fejlődési zóna. Ezen a helyen új helyzetek megtapasztalása történik, szükségessé válik újfajta viselkedési elemek, reakciók, készségek kifejlesztése és kipróbálása, hiszen a hallgatók bizonyos mértékű stresszel, kihívásokkal kerülnek szembe, valamiféle sajátos tanulási környezetben találják magukat, melyre úgy reagálhatnak, hogy félelmeiket legyőzve a személyes fejlődés útjára lépnek (Luckner, Nadler, 1997). A tekintetben, hogy a szociális képzésekben alkalmazásra kerülő sajátos tanulási környezetet teremtő tapasztalati-, gyakorlati tanulást lehetővé tevő módszerek alkalmazása során megmaradjunk a fejlődési zónában, kiemelkedő szerepe van az októnak, valamint a módszerek alkalmazásához kapcsolódó előkészítő folyamatoknak. A kutatótáborok, szociotáborok, kutatások alkalmazása során is szükséges figyelmet fordítani a hallgatók felkészítésére, a lehetséges stresszhelyzetek előzetes áttekintésére és megoldási módszerek, praktikák közös elsajátítására, hiszen ezzel csökkenthető a teljesen új helyzetben tapasztalható stressz mértékének optimalizálása. A fejlődés lehetőségének megteremtését és a kutatótáborokban a napi munka során keletkező stressz kezelését szolgálják szintén a napot záró megbeszélések, a hallgatókat ért események közös értékelése, az érzéseikre, tapasztalataikra történő reflektálás elősegítése. Bármilyen jellegű tapasztalati és gyakorlati jellegű tanulásirányítási módszer alkalmazása révén ezek az előkészítő és lezáró, a tanultak szintetizálását, a szituáció értékelését, feldolgozását segítő tevékenységek elengedhetetlenek, ezek elmaradása az ezen zónából való kiilleszkedéshez, a fejlődés lehetőségének csökkenéséhez vezetnek. Ebben az esetben fordulhat elő például, hogy a hallgató átkerül a harmadik, az úgynevezett pánikzónába, ahol nehezen kezelhető mennyiségű félelem, pánik, akár cselekvésképtelenné válás, erős passzivitás is megjelenhet a benne lévő személyt érő nagyobb mennyiségű vagy kezeletlen stressz eredményeként. Ebben a zónában a régi megoldások nem alkalmazhatóak, újak pedig nem jönnek létre, a tanulási, fejlődési folyamat jelentős akadályoztatás révén nem megy végbe (Luckner, Nadler, 1997).

A tapasztalati tanulás alapú módszerek képzésben való alkalmazásának célja tehát evidens, melynek során arra törekszik a kurzus oktatója, hogy a kurzus résztvevőit a tanulási, fejlődési zónába mozdítsa és lehetőleg minél hosszabb ideig ott tartva lehetővé tegye minél több tapasztalat és élmény megélését, új helyzetekkel való szembesülést, valamint új személyes és szakmai készségek kifejlődését. Fontos ugyanakkor, hogy mindeközben az oktató létrehozza a reflexión keresztül történő feldolgozás, az élmények szintetizálásának és a tanultak mindennapi életbe való átültetésének lehetőségét (Kosztka, Rákár-Szabó, 2019).

Egy leendő szociális szakember számára kiemelkedően fontos az ilyen jellegű tanulási módszerek megtapasztalása, a tanulási modell képzésben történő alkalmazása, hiszen praxisa során számos esetben találkozhat olyan kliensekkel és szituációkkal, melyek arra kényszeríthetik, hogy elhagyja a legbelső, kényelmes komfortzónáját annak érdekében, hogy jó segítőként tudjon működni. A segítő szakemberek számára kiemelkedően fontosak lehetnek tehát a képzésben azok a tanulásirányítási formák, outdoor módszerek, melyek hozzájárulnak a komfortzóna elhagyásához, a tanulási zónában való minél hosszabb idejű tartózkodáshoz, annak tágításához, megismerve és szűkítve a pánikzóna határvonalait, mely a későbbiekben kamatoztathatóvá válik a hivatás gyakorlása közben is (Kosztka, Rákár-Szabó, 2019).

A komfortzóna átlépésének oktatásban való megvalósulásának jó példajaként említhetők a gyakorlati jellegű, készségfejlesztő kurzusok, kutatások, illetve a kutatótáborok, szociotáborok is.

A szociális munka kutatások beépítése a képzési struktúrába

Pécsi Tudományegyetem Közösségi és Szociális Tanulmányok Tanszéke (a továbbiakban: Tanszék) elkötelezett a képzés gyakorlatorientált jellegének erősítése tekintetében, az utóbbi években végrehajtott tantervi átalakítások is e törekvéseket tükrözik¹. A képzés filozófiájának központi elemét jelenti a reflektív szakemberré válás kérdése, melyhez nagymértékben hozzájárulnak a gyakorlati, készségfejlesztő tartalmakat hordozó kurzusok, valamint az elméleti jellegű tárgyak tartalmainak gyakorlatorientált jellegű átadása. A kapcsolódó tantervi és módszertani átalakítások az elmúlt évtized során egyirányba mutatnak. Jelentősen növekedett a képzésben a készségfejlesztő, valamint gyakorlati jellegű kurzusok aránya mind a kötelező, mind a szabadon választható kurzusok vonatkozásában (pl.: Reflektív kommunikációs készségfejlesztés, Szakmai személyiség fejlesztése, Pszichoszociális készségfejlesztés, Önkéntesség, a szolidaritás élmény alapú tanulása, stb). A szociális munka BA képzés aktuális tantervének tanúsága szerint az abban szereplő összesen 42 kurzusból 27 kurzus gyakorlati jeggyel zárul, vagyis mind a gyakorlati jellegű kurzusok képzési struktúrában való markáns megjelenése, mind pedig az elméleti típusú kurzusok gyakorlati jellegének erősödése megfigyelhető. Emellett a hallgatók tanulmányai közé a második félévtől öt féléven keresztül beépülő, szabadon választható kurzusok között is jobbra gyakorlati jellegű, a tapasztalati, gyakorlati tanulást, kutatási tevékenységekbe való bekapcsolódást valamilyen módon lehetővé tevő kurzusok kapnak helyet. Ezen kurzusok keretei között kerülnek meghirdetésre – a Tanszék lehetőségeinek fényében – a szociális munka kutatás gyakorlatának lehetőségét megteremtő, a kutatótábor megszervezését és lebonyolítását magában foglaló kurzusok, melyek a képzés másodéves és harmadéves hallgatói számára felvehetőek. A kutatótábort előkészítő és feldolgozó szemináriumok kísérik, amelyek keretében a hallgatók megismerkednek a kutatómódszertannal, bekapcsolódhatnak a mérőeszköz kialakításának folyamatába, valamint részt vesznek az adatok rögzítésében és az eredmények képzésében is. Ezen kurzusok, valamint a kutatótáborok egyaránt jó színterei lehetnek az elméleti és gyakorlati oktatás szintetizálásának, továbbá az egyéni és csoportos tanulási formák alkalmazásának, hozzájárulva a hallgatói csoportok közösségeinek fejlődéséhez, mely szintén hasznos lehet a tanulmányi előrehaladás vonatkozásában.

A Közösségi és Szociális Tanulmányok Tanszék hallgatói és oktatói szerencsésnek mondhatják magukat, hiszen 2004 óta rendszeresen – még ha nem is minden egymást követő tanévben – részt vehettek különböző társadalomtudományi területen zajló kutatások megvalósításában, illetve maguk szervezhettek és valósíthattak meg kutatótáborokat a képzőhely környezetében, a megye, illetve a régió területén. A kutatótábor tapasztalás, tanulás a résztvevők számára, az elméleti ismeretek gyakorlati alkalmazását teszi lehetővé, valamint közösségi élményt nyújtó esemény, melynek során a hallgatók és az oktatók az intézmény falain kívül létrejövő, nem hierarchizált kapcsolatban közösen dolgoznak egy cél megvalósítása érdekében. Annak

---

¹ A törekvések megvalósítását az elmúlt években két projekt is segítette, melyben a Tanszék konzorciumvezetőként volt jelen:

TÁMOP-5.4.4-09/2-C-2009-0008 „Reflektív szociális képzési rendszer a 21. században” (2009-2012)
EFOP-3.5.2.-17-2017-00002 „Szociális munkás és közösségek segítésére irányuló felsőoktatási képzések innovatív, duális és gyakorlatorientált fejlesztése. Transzformatív-dialogikus tanulás a kooperáció szolgálatában.” (2017-2020)

érdekében, hogy a kutatótábor eredményesen záruljon – mind a kutatási eredmények és a tanulási folyamat, mind a közösségformálás tekintetében – egy alaposan átgondolt, megtervezett előkészítő munka kivitelezése szükséges.

A kutatások előkészítése minden esetben az adott szemeszter során szemináriumi keretek között zajlik, így lehetővé téve az adatfelvételi és feldolgozási feladatokra való felkészülést, amely a folyamat különösen fontos részét képezi. A hallgatók képzésük ezen szakaszában kutatómódszertani tanulmányaik során jellemzően már megismerkedtek a kutatás alapfogalmaival, módszereivel, de empirikus kutatásban még nem vettek részt. A kurzus lehetőséget biztosít az elméleti ismeretek felfrissítésére, valamint a gyakorlatba történő átültetésére.

A tematika, amely mentén a szemináriumok keretében végzett előkészítő tevékenység zajlik, ahhoz igazodva kerül kialakításra, hogy egy megrendelő számára végzett adatfelvételtől van-e szó, vagy a hallgatók és a szervező oktatók elgondolási mentén valósul-e meg a kutatás. Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Gyerekesély-kutató Csoport több alkalommal (2013, 2018) kérte fel a Tanszéket a Pécshez közel eső hátrányos helyzetű térségekben folytatandó, a szükségletfelméréshez kapcsolódó adatfelvétel lebonyolításában való közreműködésre. Ezekben az esetekben kész, a megrendelő által kialakított mérőeszköz állt rendelkezésre, a hallgatók kérdezőbiztosként közreműködtek a vizsgálatokban, és mindösszesen egy alkalommal (2018-ban) nyílt lehetőségük az adatok rögzítésére is.

A folyamat lényeges eleme a kutatótábor résztvevőinek felkészítése, akiknek fontos megismernie a kutatás elméleti és gyakorlati hátterét, a korábbi vizsgálatok eredményeit. Az alapképzés során a résztvevők többsége már találkozott a gyermekek és a fiatalokat élethelyzeteivel, a korcsoportot érintő dilemmákkal, a szegénység megjelenési formáival, így elméleti ismereteik igen szerteágazóak, de a hátrányos helyzetű területen élők otthonaiba a legtöbben még nem léptek be, gyakran nem is találkoztak közelről a tantermek falai között tárgyalt társadalmi problémákkal. A hallgatókat szükséges felkészíteni azokra a helyzetekre, amelyek akár félelmet, ellenszenvet, megdöbbenést, sajnálatot válthatnak ki belőlük. Az előkészítő munka tervezésében, megvalósításában segítséget nyújtanak a megelőző kutatótáborokban szerzett tapasztalatok, valamint a hallgatók korábbi reflexiói, beszámolóit.

A kérdezőbiztosok felkészítésének központi eleme a mérőeszköz bemutatása, megismerése, mely egy hosszadalmas folyamat. Ebben az esetben a résztvevők a kutatócsoport által szerkesztett, pilot vizsgálat során tesztelt kérdőíveket kapják kézhez, amelynek minden egyes kérdését, a különböző válaszlehetőségeket a felkészítésbe bekapcsolódó hallgatók és oktatók közösen értelmezik. Különösen fontos ez az előkészítés olyan esetekben, amikor egyes kérdések nem egyértelműek, ilyenkor a kutatócsoporttal történő egyeztetés segíthet a dilemmák, problémák tisztázásában. A körültekintő előkészítés ellenére az adatfelvétel során gyakorta merülnek fel nehézségek, vagy a válaszadók olyan kategóriákat jelölnek meg, amelyek nem szerepelnek az előre meghatározott válaszlehetőségek között.

A mérőeszköz megismerésén túl a felkészítés során hangsúlyos szerepet kap a terepen alkalmazandó magatartás, attitűd, cselekvés egyeztetése is, a személyiségi jogok tiszteletben tartására, az adatkezelés-, az etikus magatartás szabályainak megbeszélésére vonatkozó különös elvárások betartásának kiemelésével. Fontos, hogy az előkészítés során az oktatók felhívják a hallgatók figyelmét arra, hogy minden háztartásban mutakozzanak be, adjanak röviden tájékoztatást a kutatás céljáról, módjáról, az anonimitásról, az önkéntesség elvéről és nem utolsósorban arról is, mennyi időt vesz igénybe a válaszadás, majd ezt követően kérjék a segítséget a kérdőív kitöltésében. Ezen alaplépések előzetes rögzítése segítheti a hallgatók magabiztosságát, támpontot adva számukra a gyakorlati tevékenységekre vonatkozóan, valamint hozzájárulhat a kutatás során felmerülő esetleges kudarcélmények, kellemetlen szituációk elkerüléséhez. A megrendelt adatfelvételek esetén elengedhetetlen teljesíteni az elvárt lekérdezési arányt, de ennek ellenére lényeges az önkéntes válaszadáshoz való jog

tiszteletben tartása. A megkérdezetteket nem lehet kimeríteni – időigényes felmérések esetében ennek magas a kockázata – valamint ügyelni kell arra, hogy ne érezzék, hogy a titkaikra, legfőképpen gondolataikra kíváncsiak a vizsgálatot végző személyek (Héra, Ligeti, 2005; Fóris, 2013). A hallgatóknak meg kell érteniük, a „válaszadók (aktív) együttműködése nélkül a kutatás nem kivitelezhető” (Héra, Ligeti, 2005:192).

A felkészítés során történik a kérdezőbiztos párok kialakítása, melynek során fontos törekedni az optimális munkavégzés feltételeinek megvalósulására, így a kutatási tapasztalattal rendelkező és nem rendelkező, aktívabb, illetve asszertívebb és esetlegesen passzívabb, visszahúzóbb hallgatók alkotnak egy párt. Amennyiben a jelentkezők már a korábbi években is részt vettek a terepkutatásban, a párokat – a csoportok kialakítása során használt – gyakorlatok segítségével hozzuk létre, például a kedvenc tárgy módszerének alkalmazásával.

A tapasztalatok szerint a párosan végzett munka megkönnyíti az adatfelvételt, hiszen ennek segítségével csupán egy feladatra kell koncentrálnia egy-egy hallgatónak (kérdésfeltevés vagy rögzítés), továbbá jobban szolgálja a minőségi munka megvalósulását, valamint a kérdező folyamatos kontaktust tud tartani a válaszadóval, nem feszélyezi az írásbeli rögzítés, mely a nyitott kérdésekre adott válaszok feljegyzése során még nagyobb jelentőséggel bír. A hallgatók előzetes tudása, készségei, képességei összeadódnak és/vagy kiegészítik egymást, fejleszti készségeiket, képességeiket (mint például az együttműködés, a kommunikáció, a reflektivitás, az empátia, tolerancia, a kritikai gondolkodás, közös felelősségvállalás), és sikeresebben teljesítik a feladatot, továbbá az évfolyamok közötti személyes kapcsolatok is erősödnek.

A szemináriumokon szerepet kap a mikro-skillek fejlesztése a hallgatók párban és/vagy kiscsoportban végzett munkája során, ahol felhívjuk a figyelmet az aktív hallgatás, a bátorítás, az ösztönzés a megfigyelés jelentőségére, amelyek alkalmazása segítségével a kérdezőbiztos irányítani tudja a beszélgetést (Dávid, 2012) a kérdőív felvétele során. A felkészítés célja, hogy a hallgatók „eljussanak a megkérdezettekhez” (Héra, Ligeti, 2005:87), kapcsolatot tudjanak teremteni, magatartásukkal elnyerjék a válaszadó bizalmát és valóságos, életszerű válaszokat kapjanak a feltett kérdésekre (Héra, Ligeti, 2005).

Az utóbbi években a Tanszék fent említett nyertes pályázataiban során rendelkezésre álló források, valamint egyéb projekteknél való részvétele lehetőséget biztosított több kutatótábor megszervezésére. Ezek közül néhány esetben a projektek szakmai keretei szabták meg a kutatás témakörét, több esetben azonban olyan kutatótáborok megvalósítására is nyílt lehetőség, ahol az oktatók és a hallgatók közösen határozhatták meg a kutatás fókuszába kerülő problémát, a vizsgálódás célját, a mintát, valamint a mérőeszköz kialakítása is a közös előkészületek részét képezte. Amennyiben nem nyílt lehetőség a projekt tartalmi kereteitől eltérő témakörben vizsgálatot folytatni, a mérőeszköz kidolgozása és a vizsgálni kívánt populáció meghatározása került a közös munka fókuszába.

Mindkét előbb említett esetben lényegesen több időt vesznek igénybe a felkészítéshez kapcsolódó konzultációs alkalmak, mint a felkérésre készített adatfelvétel esetében. Ennek oka kettős, egyrészt a hallgatók érdeklődési köre-, szakirodalmi jártassága eltérő, másrészt kutatómódszertani ismereteik – az alapképzés jellegéből adódóan – nem kellő mélységűek.

A kurzus tematikájának összeállítása, a tananyag feldolgozásának folyamata során alkalmazott technikák megegyeznek a projektpedagógia módszertárának elemeivel. A hallgatók fogalmazzák meg a problémát, önállóan, párosan és csoportban is dolgoznak, az így megfogalmazott problémakör pedig interdiszciplináris megközelítési módot igényel, erősíti a hallgatók közötti kommunikációt és a kapcsolatokat. Az oktatók facilitálják a munkát, kvázi tanácsadó szerepben vannak jelen az egyes dilemmahelyzetek megoldásában, ahol javaslatokat, ajánlásokat tesznek (Arató, 2019). A kurzus során az optimális előrehaladás abban az esetben tud megvalósulni, amennyiben a hallgatók közösen gondolkoznak, egymást segítik, motiválják, és a szemináriumon kívül is foglalkoznak az aktuális feladatokkal, konzultálnak egymással.

A kutatótábor szervezésének gyakorlati kérdései

A kutatótáborok megvalósításának folyamatát három szakaszra oszthatjuk, a tervezési-, a szervezési- és megvalósítási fázisra, amelyek egymásra épülése nélkül az elvégzett munka nem lehet sikeres.

Az elmúlt 10 évben a Tanszék által megírásra került pályázatok esetében – amennyiben az adott pályázati kiírás lehetőséget adott rá - a kutatótábor, mint projektem minden esetben beépítésre került a szakmai program elemei közé. A tervezés akár már évekkal a tábor megvalósítása előtt megkezdődött a pályázat megírásával egyidőben, mely hozzájárulhat a sikeres előkészítéshez, azonban a viszonylag hosszú távú tervezés kockázatot is rejthet magában, mint ahogyan a 2020-as évben a koronavírus járvány következtében kialakult helyzetben, amikor a hosszútávú tervezés ellenére nem volt lehetőség a kutatótábor megvalósításra

A tervezés szerves része a szükséges források biztosítása. A megrendelésre végzett terepmunka költségeit a felkérő intézmény, szervezet – a Tanszék esetében például az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Gyerekesély-kutató Csoportja, illetve a megvalósulási terület járási hivatala finanszírozta, míg a Tanszék által szervezett kutatótáborok forrásainak hátterét az elnyert pályázati forrás biztosította.

A szervezés szakaszában a megvalósítók már ismerik a kutatás helyszínét, amit előzetesen a kutatótáborban résztvevő oktatók felkerestek, így a céltelepülésen élőkről, az infrastruktúráról, a lakókörnyezetről, a távolságokról szóló első benyomások, kialakítása, összegyűjtése már megtörtént. A személyes élmények mellett a megfigyelések és rendelkezésre álló információk segítik a kutatás logisztikai megvalósítását, például, hogy hány háztartás található az adott településen, hány hallgató tudja majd lekérdezni az ott élő lakosságot, hogyan közelíthető meg a település és annak egyes részei.

A szállás és az étkezések biztosítás néha nehézkes, mert a hátrányos helyzetű térségekben, településeken nem mindig található olyan létesítmények, amelyek az év minden időszakában nyitva tartanak, és méretük is megfelel a kutatótáborban résztvevők elhelyezésére. A kutatás helyszínének kiválasztását a szükséges infrastruktúra megléte vagy hiánya gyakran befolyásolja. A tapasztalatok szerint a szállás és étkezés helyszíneit is szükséges személyesen felkeresni, így tájékozódva a lehetőségekről, valamint ezáltal a leendő a szolgáltatók is informálhatóak a tábor résztvevőiről, a munkafolyamatokról, biztosítva ezáltal a minden résztvevő számára legoptimálisabb ott-tartózkodást.

A szervezési folyamat során az érintett települések polgármestereivel is megtörténik a kapcsolatfelvétel, akik tájékoztatást kapnak a kutatás időpontjáról, céljáról, módszeréről, továbbá fontos szerepet játszanak a lakosság kutatással kapcsolatban történő informálásában, valamint számos esetben technikai segítséget biztosítanak a lekérdezés megvalósítása során.

A kutatótábor időpontjának megválasztása számos dilemmát vethet fel. A Tanszékünk eddigi gyakorlatában a szemeszterek kezdeti vagy vizsgaidőszak előtti időpontjai jelentették a preferált intervallumot, annak érdekében, hogy az oktatási időszakot a lehető legkevésbé zavarja a hallgatók távolléte. Az időpont véglegesítését egy tanszéki szintű egyeztetési folyamat előzi meg, hiszen általában legalább 1–3 oktatási napot és több évfolyamot érint a távollét.

Az előkészületek során történik meg a kérdőívek, a vizsgálatba bevont települések térképeinek, a megbízólevelek, valamint a résztvevők telefonszámainak, rendszerezése nyomtatása. A telefonos elérhetőség biztonságot nyújt a hallgatóknak, váratlan helyzetben, probléma, kérdések esetén el tudják érni a velük terepen lévő oktatókat és társaikat, így azonnali segítséget kaphatnak különböző problémáik megoldásában.

A kutatótáborok gyakorlatának legizgalmasabb szakasza a megvalósítás, amelyet számos tényező befolyásolhat, mint a helyesen felmért helyszínek, a kérdőívek száma, az időjárás.

A terepre történő megérkezés után a hallgatók kézhez kapják a kérdőíveket, a térképeket, amelyen bejelölik a párok által felkeresendő utcákat. A területi elosztás megtervezése lényeges,

hiszen így a kérdezőbiztosok nem zavarják a lakosságot – az ismételt felkereséssel – és egymás munkáját sem, továbbá lehetővé teszi, hogy a hallgatók egymásnak is segítséget tudjanak nyújtani, amennyiben társaik lassabban haladnak a lekérdezéssel.

Amennyiben a hallgatókkal közösen kialakított kérdőívvel zajlik a munka – és a pilot vizsgálat megelőzte a lekérdezést – az első nap izgalommal teli várakozással telik minden résztvevő számára, működik-e a gyakorlatban a kérdéssor, világosak és érthetőek-e a megfogalmazások, elegendő lesz-e a témakör vizsgálatához a kérdések száma, nyitottak-e lakosok a válaszadásra? A napi munka az esti megbeszéléssel zárul, ahol kiderülnek a lekérdezés során és azt megelőzően felmerült kérdésekre adható válaszok, valamint a hallgatók beszámolnak az aznapi tapasztalatokról, sikereikről, frusztrációikról, reflektálnak a lekérdezési folyamatra és az abban való részvételükre.

A megbeszélés során történik meg a kérdőívek áttekintése, véglegesítése, hiszen a felkészítés során megbeszélteknek megfelelően amennyiben a hallgatók a lekérdezés során nem biztosak a helyes kitöltésben, jegyzeteket készítenek, majd az információk alapján az oktatókkal közösen jelölik meg a helyes választ/válaszokat az esti megbeszélés során. Ez különösen akkor jelentős, ha a helyszínen kell a kérdőívben az egyes válaszokat jelölő kódokat rögzíteni (például a válaszadó és családtagjai egymáshoz képesti rokoni kapcsolatát meghatározva).

Az időfaktor igen lényeges a javítás folyamatában, mert ekkor még élénken élnek a hallgatók emlékezetében az adott napon, vagy egy reggeli egyeztetés esetén az előző napon történtek, és a helytelenül rögzített válaszok nem torzítják az eredményeket. A tapasztalatok szerint a hallgatók között kialakul egy egészséges verseny, büszkéek teljesítményükre, azonban gyakorta megjelenik a probléma, miszerint a mennyiségi szempontból jól teljesítők válasZRögzítéseiben több a hiányosság, hiba. A tábor ideje alatt minden nap a közös megbeszéléssel, az adott napra történő reflexiós tevékenységgel zárul.

Az adatok rögzítése

A terepen végzett munkát követően szemináriumi keretek között zajlik az adatrögzítés, ahol lényeges szempontnak tekinthető, hogy a hallgatók ne a saját, hanem a szakértőik által felvett kérdőívekkel dolgozzanak. A kérdőívek – az etikai elvárásoknak megfelelően – a Tanszékről nem elmozdíthatók, a rögzítés csak a Tanszék informatika termében lévő számítógépek használatával valósulhat meg (Fésüs, 2010). Az adatok összegzéséhez alkalmas táblázatot – amely tartalmazza a kódutasításokat is – emailben kapják meg a résztvevők, akik rögzítik az adatokat, majd a munka végétével visszaküldik az adatokkal feltöltött táblázatokat. A kódutasítások ismertetésével kezdődik a szeminárium, a hallgatókkal minden egyes kérdés esetében tisztázásra kerül, mi a helyes eljárás a rögzítés során, mikor kell a kérdésnél szereplő számokat, és mikor a megadott kódot rögzíteniük.

A tapasztalatok szerint az adatrögzítés az egyik leglényegesebb mozzanata a tanulási folyamatnak, hiszen itt szembesülnek a hallgatók a kérdezőbiztosok munkájával, azzal, hogy milyen nehézségeket okoz, ha egyes válaszok hiányoznak, nem adekvát a kérdőívben feltüntetett információ, csupán részleges választ rögzített a kérdőív lekérdezője, illetve ha a nyitott kérdésekre adott válaszok rögzítése esetén nem olvashatóak megfelelően a jegyzetelt információk. Az egyik leggyakoribb probléma a végzettség, a szakmai képesítés és a foglalkozás rögzítése, bár a felkészítés során felhívjuk a hallgatók figyelmét, hogy a válaszadás során ne befolyásolják a válaszadókat, de javasoljuk, éljenek a visszakerdezés technikájával (például: ha jól értettem, Ön azt mondta...).

Az adatok rögzítésének problematikája fontos önreflexiós pontot jelent a hallgatók számára, gyakran így épül be számukra az a tapasztalat, hogy mennyire fontos összpontosítani és a lehető legpontosabban eljárni a kérdezőmunka során. A legnehezebb feladat a nyitott kérdésekre adott

válaszok rögzítése a kódolás során, a létrehozott kategóriákba való besorolás tekintetében lényeges kizárólagos és egymást nem metsző kategóriák kialakítása.

Összegzés

A szociális munka praxisának sajátosságaiból eredő fejlesztési szükségletek, átalakítási igények a rendszerváltás óta fokozatosan és folyamatosan jelentek meg a szociális képzések vonatkozásában. A szociális munkásnak képessé kell lennie a körülötte zajló társadalmi folyamatok kritikai elemzésére, a kapcsolódó statisztikai adatok értelmezésére, ugyanakkor a rendelkezésre álló információk korlátainak felismerésére is. Emellett elvárásként fogalmazható meg az újabb információkkal, tudásanyaggal szolgáló kutatások megvalósításához szükséges módszerek alkalmazása, a praxisból érkező tudások és tapasztalatok összegyűjtése és közvetítése. A kutatási gyakorlat megjelenése a képzési szerkezetben megerősítheti a készségfejlesztő, a szakmai identitás kialakítására és fejlesztésére törekvő kurzusok hatásait, hiszen segíthet a segítő és kliens közötti helyes viszony kialakulásában, számos gyakorlati tapasztalathoz juttatja a hallgatókat, valamint intenzívebbé, hatékonyabbá teheti a tanulás folyamatát (B. Erdős, 2019). A kutatások megvalósításának célja emellett a hátrányos helyzetű, kirekesztett társadalmi csoportok jobb társadalmi részvételének biztosítása, helyzetük, az azt befolyásoló körülmények, ágensek pontosabb érzékenyebb leírása, melynek készségét a szociális munkás hallgatók optimális esetben már a képzési folyamatban elsajátíthatják. A szociálismunka-kutatás kihívást jelent a képzőintézmények számára, gyakran korlátozottak az ezek megvalósításához rendelkezésre álló erőforrásaik, emellett pedig számos esetben megújulásra, szemléletváltásra készítheti a képzési szereplők egy részét. Bár a megújulás nem egyszerű, azonban elengedhetetlen a szociális munka képzésének korszerű, a nemzetközi környezethez igazodó megvalósításának érdekében (B. Erdős, 2019).

A szociális képzések hazai fejlődéstörténetét tekintve a kiemelkedő eredmények mellett számos a mai napig fennálló rendszerszintű probléma megoldásra vár. Ahogy azt Budai és szerzőtársai 2006-os tanulmányukban kiemelik a szociális képzést a magyar rendszerváltás időszakában alapvetően társadalmi és szakmai szükségletek hozták életre. A tantervek kialakítása, a folyamatos képző tevékenység eredményeképpen felépült ugyan a szociális munka kvázi tudás rendszere, de nem sikerült a szakma és a képzés biztos tudományos háttérét megalapozni. A magyar képzés szinte „készen kapta” a világ különböző országaiban már megvalósított – a hazai rendszerváltás időszakára már átalakulófélben lévő – szociális képzések különböző tapasztalatait, irányzatait, modelljeit, és nem kellett, pontosabban nem volt lehetősége bejárnia az elődök kanyargós és küzdelmes útját, ezzel együtt azonban a szakmai képzéseknek saját maguknak kellett kifejlesztenie a hazai szükségleteknek, változó szociális problémáknak adekvát formákat.

Az említett tanulmány egyik legfontosabb megállapítása, hogy a felsőfokú képzések természetszerűen magukban hordozták az elfogadottságra, a stabilitásra és a biztonságra törekvést, a tudományos szempontoknak való megfelelést. A szociális képzések egyrészt helyet akartak kapni a diszciplínák rendszerében, de ennek egyoldalú kezelésével távol kerültek a szakmai gyakorlattól, így elveszthették „kettős legitimációjukat”. A kutatási gyakorlat képzésben való megjelenítése és szerepének erősítése mind a szakterület tudományos jellegének és elismerésének, mind a munkaerőpiacon hasznosuló kompetenciák fejlődésének záloga.

Felhasznált irodalmak:

- ARATÓ F. (2019): Ötletek a partszélről. Kompetencia alapú fejlesztés, kooperatív tanulásszervezés, projektpedagógia a szociális munkás képzésben. In: VOJTEK É., BORDA V., B. ERDŐS M. (szerk.) Kapcsolati tanulás. A szociális munka oktatásának módszertani kérdései. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 8–29.
- BÁBOSIK I. (2004): *Neveléstudomány*. Budapest, Osiris kiadó. 16
- BÁNYAI E. (2008): A sztenderdizáció árnyoldalai. *Kapocs*, 7(2), 1–18. <http://www.ncsszi.hu/kiadvanyok/kapocs-letoltheto--lapszamai/kapocs-2008/85/news>. (Látogatva: 2020. 11. 23.)
- B. ERDŐS M. (2019): A kutatómunka jelentősége a szociális munka hivatássá válásában. *Szociális Szemle*, 12. évf. 1–2. szám, 58–76.
- B. ERDŐS M.; BORDA V. (2019): Alkalmazhatóság és tantervfejlesztés. A pécsi-szociális munkás képzés fejlődése. In: VOJTEK É., BORDA V., B. ERDŐS M. (szerk.) Kapcsolati tanulás. A szociális munka oktatásának módszertani kérdései. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 72–108.
- BORDA V., VOJTEK É. (2019): Együtt jobb – a kollaboratív tanítás (team teaching) lehetőségei a szociális munkás képzésben In: VOJTEK É., BORDA V., B. ERDŐS M. (Szerk.) Kapcsolati tanulás: A szociális munka oktatásának módszertani kérdései Pécs, Magyarország, Pécsi Tudományegyetem, Pécs 242–264.
- Budai I. (2006): Megközelítések a szociális munkás-képzés fejlesztéséhez I. *Esély*, 6. szám, 62–88.
- BUDAI I., SZÖLLŐSI G. (2020): A szociális munka gyakorlati kutatása. *Párbeszéd* 7(1), 1–19. <https://ojs.lib.unideb.hu/parbeszed/article/view/7408/6802> (Látogatva: 2020. 11. 23.)
- DÁVID M. (2012). A tanácsadás és konfliktuskezelés elmélete és gyakorlata. Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest FÉSŰS L. (szerk.) (2010). Tudományetikai kódex. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- FÓRIS Á. (2013). Írott és íratlan szabályok a kutatásban – a kutatói etika. In: SEPSI E. (szerk.): Tudomány és etika. *Studia Caroliensia* 2012. KRE – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 203–218.
- GRUBER A., GARABÁS T. (2018): A komfortzónán is túl – a táborozás élménypedagógiai megközelítésben. In: NAGY Á. (szerk.). A komfortzónán is túl... A táborozás pedagógiája, szociológiája és kulturális antropológiája. Neumann János Egyetem – Iuvenis Ifjúság szakmai Műhely, Ifjúság szakmai Társaság, 70–88.
- HEGYESI G. (szerk.) A tudományos gondolkodás és kutatás szerepe a szociális munkában. Debreceni Egyetem – MTA Szociológiai Tudományos Bizottság, Szociális Munka Albizottság. Megjelenés alatt.
- HÉRA G., LIGETI GY. (2005): Módszertan. A társadalmi jelenségek kutatása. Osiris, Budapest.
- KOSZTKA J., RÁKÁR-SZABÓ N. (2019): Tapasztalat-Természet-Szociális munka. Rubeus Egyesület, Budapest.
- LUCKNER, J. L.; NADLER, R. S. (1997): *Processing the Experience: Strategies to Enhance and Generalize Learning*. Kendall/Hunt megközelítése. http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/A_tanulasban_akadalyozottak/index.html (látogatva: 2018. 12. 03.)